

**ULUSLARARASI INTERNATIONAL
CUMHURİYET CUMHURİYET
SANAT GÜNLERİ ART DAYS**

Uluslararası Cumhuriyet Sanat Günleri Sempozyum Tam Metin Kitabı

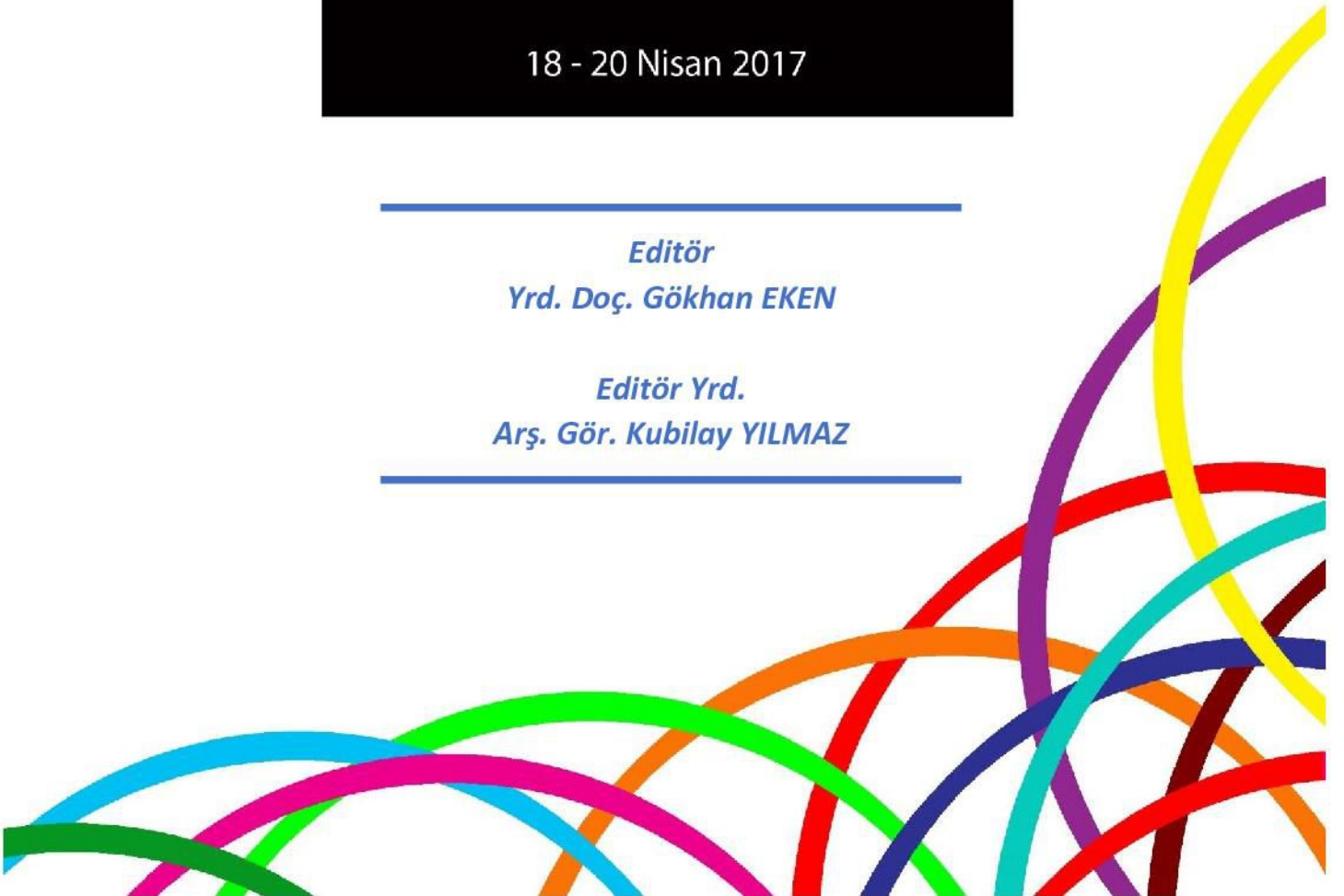
18 - 20 Nisan 2017

Editör

Yrd. Doç. Gökhan EKEN

Editör Yrd.

Arş. Gör. Kubilay YILMAZ

GEVREKZÂDE HÂFİZ HASAN EFENDİ
TÜRK MÜZİĞİ MAKAMLARIYLA TEDAVİ TARİHİNDEKİ YERİ VE
ÖNEMİ

Ahmet Hakkı TURABI¹

Giriş

Doğumundan itibaren hayatının her aşamasında müzikle içiçe olan insanoğlu, asırlar boyunca müziği gerek ruhsal gerekse bedensel amaçları doğrultusunda kullanagelmıştır. Neşe, keder, kahramanlık, korku, cesaret, ümit, ümitsizlik vb. duygularını genellikle müzikle ifade etme ve anlamlandırma gayreti içerisinde olmuştur. Günümüzde aktüel bir konu olan müzikle tedâvi, ruhsal ve bedensel rahatsızlıkları iyileştirmek için insanoğlu tarafından kullanılan tedâvi yöntemlerinden birisi, belki de en eskisidir. Zira ilk insanların nazarında müzik, ilâhî bir lûtuftur; Mısır, Çin, Grek, Hint ve Türk halkları, müziğin cennetten geldiğine inanıyorlardı.^{1,2} İnsanoğlunun, sesin varlığını ve canlılar üzerindeki tesirini fark etmesiyle başlayan müzikle tedâvi süreci, insanlık tarihi boyunca sihir, inanç, tıp olgularıyla içiçe gelişmiş; bazen dînî merâsimlerde, bazen tıbbî kurumlarda bazen de özel seanslarda kendini göstermiştir.

Orta Asya Türkleri'nde ise müzik, “şaman” (Kırgız Türkler’inde “baksı”) denen aşıklar tarafından kopuz (dutar, dombra) veya saz kullanılarak tedâvi etme, güç verme, sakinleştirme, birlik-beraberlik duygularını artırma, orduyu sevk etme ve düşmana karşı cesaretlendirme gibi amaçlara hizmet etmiştir.³ Osman Şevki de müzikle tedâvi ilminin, Türk hekimleri tarafından icat edilmediğini, fakat onların elinde inkişâf ettiğini belirtmektedir.⁴

İslâm dininin dünya olayları karşısında sergilediği gerçekçi yaklaşım, en yeni din olması, vahdet inancı, ruh-beden bütünlüğü görüşü, müspet ilimlere sağlanan kolaylıklar ve Doğu ve Batı uygarlıkları arasındaki konumu sayesinde İslâm Medeniyeti, mistik ve bilimsel kavramları kendi bünyesinde bir bütün halinde ortaya koyabilmiştir.⁵ Bu anlamda ilk İslam filozofu Yakub b. İshak el-Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ eserlerinde müziğin matematiksel meselelerin yanı sıra sesin fizyolojik ve psikolojik özelliklerini de

¹ Prof. Dr., Marmara Ün. İlahiyat Fak., Türk Din Musikisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

² Hasan Küçük, “Musikinin Ruh Terbiyesindeki Yeri”, *Sanat ve Kültürde KÖK*, sy. 7, I (İstanbul 1981), s. 31.

³ Ahmet Şahin Ak, *Avrupa ve Türk-İslâm Medeniyetinde Müzikle Tedâvi Tarihi Gelişimi ve Uygulamaları*, Konya 1997, s. 79; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1991, s. 287–288; Oruç Güvenç, s. 18–20.

⁴ Osman Şevki [Uludağ], *Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi* (haz. İlter Uzem), İstanbul 1991, s. 136.

⁵ Koptagel-Kazancıgil, “Ortadoğu ve İslâm Dünyasında Bilimsel Düşünce”, *I. Uluslararası Türk İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, II (İstanbul 1981), II, 73.

değerlendirmişlerdir.⁶ Bilhassa İbn Sînâ, “Şarkı söylemek, sağlığı koruyan en iyi egzersizdir” diyerek, müzikle tedâvi konusundaki genel kanaatini ortaya koymaktadır. Ona göre müzikteki anlamlı nitelikler büyük ölçüde, sesin veya müziğin dinleyici üzerinde bıraktığı tesirin şartlarına dayandırılmıştır. Ona göre müzik, hep daha güzel - mükemmel- ve estetik olan üzerine kurulu bir iştir; zira o kişisel hazzın ifadesidir.⁷

Filozofların müzik, tıp ve astronomi çerçevesinde ele aldıkları müzikle tedâvi konusu, mutasavvıfların, “müziğin marifet sahipleri için rûhun gıdâsı olduğu ve kişinin olgunlaşmasına katkısı bulunduğu” şeklindeki düşünceleriyle birlikte İslâm dünyasında daha da güç kazanmıştır. Bu düşünce çerçevesinde başta Mevlevîlik olmak üzere diğer birçok tasavvuf ekolü müziği kullanmış ve içlerinden, pek çok değerli müzisyen yetiştirmiştir.

Osmanlı Devleti zamanında yetişen müzisyen ve nazariyatçılar, Safiyyüddin ve Merâgî'nin belirledikleri Türk Müziği makamlarının; insan mizaçları, milletler, renkler, burçlar, zamanlar ve bilhassa hastalıklar üzerindeki tesirleri konusunda tasnifler yapmışlardır. Türk Müziği nazariyatı kitapları olan “edvâr” kitaplarının yanı sıra, tıpla ilgili eserlerde de müzikle tedâvi konusu kendini göstermiştir. Musa b. Hâmûn'un padişaha sunduğu eserinde,⁸ Hasan Şuûrî Efendi (ö. 1105/1693–1694) *Ta'dilü'l-emzice* adlı çalışmasında ve Hekimbaşı Gevrekzâde'nin (1727–1801) *en-Netîcetü'l-fikriyye fi-tedbîri velâdeti'l-bikriyye* ve *er-Risâletü'l-mûsikiyye mine'd-devâi'r-rûhâniyye* adlı eserlerinde bu konuyu işlemiştir.

Tarihte Müzikle Tedavi

M.Ö. VI. yy. da Pitagoras'ın zamanından beri mûsikî ve beşerî nefis arasındaki güçlü bağ üzerinde eskiler düşünmüşler ve tedâvisi için mûsikînin çeşitli türlerinden istifade etmişlerdir⁹. Mûsikîyi oyun-eğlence vasıtası olarak kullananlar olduğu gibi, bir üçüncü grup da hamasî duyguları ifade etmede ve harplerde kullanmışlardır. Tarih boyunca ritim ve dans için de kullanılmıştır. Eflatun *Cumhuriyet*, Aristo da *Şiir Üzerine* yazdığı eserlerde mûsikînin fayda ve zararından bahsetmişlerdir. Aristo'nun bu konudan

⁶ Ahmet Hakkı Turabi, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 92–95; Cemâleddîn Ali b. Yûsuf İbnü'l-Kıffî, *İhbâru'l-ulemâ bi-ahbâri'l-hukemâ* (tah. M. Emin el-Hâncî el-Kütübî), Mısır 1326, s. 246-247; Turabi, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, s. 94–95; Ebû Nasr el-Fârâbî, *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr* (tah. Gattas Abdülmelik el-Haşebe ve Dr. Ahmed Mahmud el-Hıfni), Kahire 1967, s. 107–186; Süheyl Ünver, “Fârâbî, Mûsikî ve Makamları hakkında”, *TMD*, sy. 3 (İstanbul 1948), s. 3.

⁷ Ahmet Hakkı Turabi, *İbn Sînâ Mûsikî*, İstanbul 2004, s. V.

⁸ Arslan Terzioğlu, “İbn Sînâ ve Türk Çocuk Psikiyatrisi”, *İbn Sînâ: Doğumunun Bininci Yılı Armağanı* (haz. Aydın Sayılı), Ankara 1984, s. 262.

⁹ Ziyaüddîn Ebü'l-Hubb, *el-Mûsika ve İlmu'n-Nefs*, Bağdat ts., 41.

Eserleri

Gevrekzâde, 1203 (1789) tarihinde hekimbaşılıktan azledildikten sonra telif ve tercüme tarzında birçok eser kaleme almıştır. Yazdığı veya tercüme ettiği birçok eseri hekimbaşılıktan azledildikten sonra ve belki de yeniden göze girmek amacıyla kaleme alan Gevrekzâde, çalışmalarının çoğunu III. Selim’e sunmuştur.⁵⁰ Eserlerinden *er-Risâletü’l-tevhîdiyye* hâriç, diğerleri Türkçe’dir.

Gevrekzâde’nin yaşadığı dönemde geleneksel yapısını sürdürmekte olan Osmanlı hekimliği, büyük ölçüde klâsik ve doğulu hekimlerin etkisi altındaydı. Yenilikler yeterince izlenmiyordu. Bu yapının içinden gelen biri olarak Gevrekzâde’nin eserleri de genellikle eski hekimlerden çeviriler ve onların görüşlerine dayanan kitaplardı.⁵¹ Yaşadığı dönemde gelişen Avrupa tıbbına ait eserlerin Osmanlı topraklarında tanınmaya başlamasına rağmen bunlardan kısmen etkilenen Gevrekzâde, kendisini tıp anlamında daha çok müslüman âlimlerin eserleriyle yetiştirmiş ve eserlerini de bu doğrultuda kaleme almıştır. Bu bakımdan Gevrekzâde, batıya açılışın başladığı bu dönemde geleneksel İslâm tıbbının son temsilcilerinden biri olarak kabul edilebilir.⁵²

a. Tıpla İlgili Eserleri: *Netîcetü’l-fikriyye fî-tedbîri velâdeti’l-bikriyye* (Çocuk ve kadın), *Gâyetü’l-müntehâ fî-tedbîri’l-merzâ terceme-i Paraklisûs* (tıbbî kimya), *Dürre-i mensûriyye fî-tercemeti Mansûriyye* (iç, dış ve ateşli hastalıklar), *Micennetü’t-tâûn ve’l-vebâ*, *Risâle-i tubbiyye* (kafa ve beyin travması,aksırık,nezle,göz hastalıkları), *Nikrîs Risâlesi* (gut, ayak ağrısı), *Mürşidü’l-libâs fî-terceme-i İspagorya* (İlaç yapımı), *Risâle fî-iskorbüt* (C vitamini eksikliğinden kaynaklanan ağız yaraları), *Aslî’l-usûl fî-tercemeti fasli’l-Fusûl li’l-Îlâkî* (anatomi,hastalıklar,tıbbî tedâvi), *er-Risâletü’d-düstûriyyetü’l-hamsiyye* (kalp, nabız, karın, ateş ve düşürülmesi), *Zübdetü’l-kühliyye fî-teşrihi’l-basariyye* (göz hastalıkları), *er-Risâletü’l-mûsikiyye mine’d-devâi’r-rûhâniyye*.

b. Diğer Eserleri: *Firâsetnâme* (ilm-i firâset), *Vekâyi’nâme* (imâmet), *Terceme-i Risâle-i ledünniyye* (felsefe), *Terceme-i Menâkıbü’l-ârifîn* (tasavvuf), 5. [Mecmûa], Gevrekzâde’nin bizzat istinsah ettiği, TSMK, Hazine, nr. 1783’te kayıtlı eser.

Er-Risâletü’l-Mûsikiyye Mine’d-Devâi’r-Rûhâniyye

Müellifin bizzat bildirdiği gibi eserin adı *er-Risâletü’l-mûsikiyye mine’d-devâi’r-rûhâniyye* şeklindedir.⁵³ Eserin tek nüshası; TSMK, Hazine Bölümü, nr. 571/2, 58^b-72^b varakları arasındadır. 13x24.5 (7x16) cm. ölçüsünde aharlı elvan kağıt olan sayfalarda 69

⁵⁰ Uslu, “Hasan Efendi Gevrekzâde”, *DİA*, XVI, 317.

⁵¹ “Gevrekzâde Hasan Efendi”, *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, V, 2362.

⁵² Bayat, *Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s. 128.

⁵³ Gevrekzâde, *er-Risâletü’l-mûsikiyye mine’d-devâi’r-rûhâniyye*, TSMK, nr. 571/2, vr. 72^a.

mm uzunluğunda 22 satır halindedir. 21 Şevval 1212 (8 Nisan 1798) tarihinde bizzat müellif tarafından talik hattıyla yazılmıştır.⁵⁴

Tek nüshası; TSMK, Hazine Bölümü, nr. 571/2, 58^b–72^b varakları arasında olan risâle, psikolojik ve bazı fiziksel hastalıkların müzikle tedâvisinden ve bu tedâvinin yöntemlerinden bahsetmektedir. Yalnızca mûsikî bilgisinin veya tıp bilgisinin müzikle tedâvide yeterli olmayacağını vurgulayan müellif, bunların yanı sıra astronomi, astroloji ve şemâil ilminin de bu konuda yardımcı olacağını belirtmiştir. Eserin en önemli özelliği, müzikle tedâvi konusunu müstakil olarak ele alan ilk eser olmasıdır. Bunun öncesinde müzikle tedâvi konusunun, gerek edvâr (müzik nazariyatı) ve gerekse tıp kitaplarında bölüm veya pasajlar halinde değerlendirildiği görülmektedir.

Hekimbaşı Gevrekzâde, Nasîruddin et-Tûsî (ö. 672/1273), Fârâbî (ö. 339/950), İbn Sînâ, Safiyyüddin Abdülmümin el-Urmevî (ö. 693/1294) gibi müelliflerin mûsikîye dair eserler kaleme aldıklarını ifade etmektedir.⁵⁵ Adı geçen müelliflerin mûsikî eserlerini incelediğini düşündüğümüz Gevrekzâde'nin, bu eseri yazarken istifade ettiği asıl kaynak, kendisinden hemen bir asır önce yaşayan şâir-hekim Şuûrî Hasan Efendi'nin *Ta'dilü'l-emzice* adlı eserinin "Mûsikî Makâmâtı" isimli ikinci faslıdır. Araştırmamız esnasında iki eser arasında yaptığımız karşılaştırma sonucunda Gevrekzâde'nin, Şuûrî'nin adı geçen eserinin ikinci faslından istifade ettiğini farkettilik. Gevrekzâde, risâlesinin ilk varağı olan 58^b'de ruh çeşitlerini saymış, mûsikînin bu ruhlar -özellikle hasta olan ruhlar- üzerindeki etkisinin keyfiyetini anlatmıştır. 59^b varağından itibaren 71^b varağına kadar risâle, Şuûrî'nin eserinin ikinci faslıyla benzerlik arz etmektedir. Zaten 72^b varağında sona eren risâlesinin bu son üç varağında Gevrekzâde özetle; müzikle tedâvide insan tabiatlarına dikkat edilmesinden ve yemek-içmek çoğaldığı için artık mûsikînin insan ruhuna tesirinin azaldığından bahsetmektedir.

Ayrıca Gevrekzâde'nin Fahreddin er-Râzî ve Abdülganî Nâblûsî'yi kaynak göstererek yazdığı kenar notları,⁵⁶ ilk ve son varaklar başta olmak üzere, bazı kısımlarda ilave ettiği bilgi ve müşahedeleri eserin içeriğini zenginleştirmiştir.

Müzikle Tedâvinin Husûsiyetleri

Her ilimde Allah'ın varlığına delil bulunduğu ve ilimlerin ibâdet olarak telâkki edildiği bu dönemlerin ilmî müzik anlayışını, Hızır b. Abdullah (XV. yy.), *Edvâr*'ının 28. faslında şu şekilde ifade etmektedir: "Her ilimde ve sanatta vâcibü'l-vücûdun varlığına delil vardır. İlm-i gınâda da hal böyledir. Bunu inkar etmemek gerekir. Bizim maksadımız

⁵⁴ Gevrekzâde, *er-Risâletü'l-mûsikiyye mine'd-devâi'r-rûhâniyye*, TSMK, nr. 571/2, vr. 72^a; *Osmanlı Mûsikî Literatürü Tarihi*, s. 126; Karatay, II, 587.

⁵⁵ Gevrekzâde, *er-Risâletü'l-mûsikiyye mine'd-devâi'r-rûhâniyye*, TSMK, nr. 571/2, vr. 62^b; Süheyl Ünver, "Fârâbî, Mûsiki ve Makamları Hakkında", *TMD*, sy. 3, s. 3.

⁵⁶ *age*, vr. 62^b, 64^a.

bunun beyanıdır. Bil ki mûsikî, hikmet sahibi bilginler tarafından ortaya konulan bir ilm-i te'lifîr ve tesiri cisim üzerine olmayıp kalp üzerinedir. Mûsikî sanatının cevheri rûhânîdir ve tesiri ruh üzerinedir. Bu ilmin aslını, bir araya getirilmiş sözlerden koymuşlar, yani şiirin veznini mûsikî ilmine getirmişler ve nağmelerin binasını ritim ve usûl üzerine koymuşlardır.” Aynı müellif, müziğin ortaya konulma nedenini de şöyle açıklamaktadır: “Âvâze üzerine konulan o nesneye bütünüyle tesir eder ve nefsi ten üzerine galebe ettirir. Bu ilmi, nefis ondan müessir olsun, tene lezzet versin ve teni kendi halinden döndürsün diye bünyad ettiler ve bu ilmi iyi bilen kişi mûsikîden bir nev' ile her hastayı hilafsız kendi halinden döndürür, yani tedâvi eder.”⁵⁷

Gevrekzâde vücutta oluşan hastalıkların, “a'zâ-yı reîse” diye isimlendirilen “hayvânî ruh, nefsânî ruh ve tabii ruh”ların tabiatlarının bir şekilde bozulmasından kaynaklandığı görüşündedir. Önceki âlimler bu şekilde oluşan rahatsızlıklara “rûhânî hastalıklar” demişler; bu hastalıkları başta mûsikî ve makamları olmak üzere yine rûhânî ilaçlarla tedâvi etmeye çalışmışlardır. Zira onlara göre mûsikî sanatından elde edilen hoş nağmeler ve melodiler, kendi özelliklerine yakın ve uygun olan tabiatlara sahip kimseleri ferahlatmakta ve sıhhatlerini korumaktadır.⁵⁸

İbn Sînâ “besinlerin sindiriminin esas ürününü teşkil eden bir sıvı cevher” olarak tarifini verdiği “hılt”ın birinci derecedeki sıvıları olarak “kan, balgam, kara safra ve sarı safra” hıltlarını saymaktadır. Bu sıvılar; emilmeğe müsaittirler ve dokuların tam olarak şekillenmelerini sağlar; aynı zamanda eskiyen ya da yırtılan vücut kısımlarını tamir eder.⁵⁹ İşte bu sıvıların mizaçları ve halleri, kişinin de mizacı ve halini etkilemektedir. İnsan vücudunun kan (kalpte), balgam (beyinde), kara safra (dalakta) ve sarı safra (karaciğerde) olmak üzere dört hılttan (humor) oluştuğu; bunların uygun bileşimi ve düzenli hareketlerinin vücut sağlığını gösterdiği şeklinde ifade edilebilecek olan “pneumatic” nazariyenin, XVIII. yy.'da İslâm tıbbında da hüküm sürdüğünü ve Gevrekzâde'nin müzikle tedâvi konusundaki görüşlerini bu nazariye üzerine bina ettiğini söylemek mümkündür. Buna göre “pneuma” (ciğer), solunum faaliyeti ile varlık ruhundan alınan ve hayat veren unsurdur ki bu, vücutta ruhu meydana getirir. Solunan hava ile sürekli yenilenen pneuma, karaciğer ve böbrek vanalarına ulaştığında “tabii ruh”; kalpte, pneuma ile kandaki tabii ruhun karışmasıyla “hayâtî ruh”; pneuma, beyin ve

⁵⁷ Sadrettin Özçimi, *Hızır b. Abdullah ve Kitâbü'l-Edvâr* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989, s. 45–46.

⁵⁸ *age*, vr. 58^b–59^a. İbn Sînâ da vücuttaki bu güçleri “ruhlar” veya “kuvvetler” şeklinde isimlendirmiş ve aynı şekilde “tabii, nefsânî ve hayvânî ruhlar” olarak üçe ayırmıştır. İbn Sînâ'ya göre tabii kuvvetler, bireyin ve ırkın korunmasıyla ilgilidir. Hayvânî ruh, hayatın çeşitli fonksiyonlarını yerine getirebilecek, duyu ve hareket faaliyetini üstlenebilecek bir kuvvettir. Nefsânî ruh ise, anlama, düşünme, sezgi, hâfıza, hatırlama ve zeka gibi idrak kabiliyetiyle ilgilidir. Hüseyin b. Ali b. Sînâ, *el-Kânûn fi't-tıb* (trc. Esin Kahya), Ankara 1995, s. 90–99.

⁵⁹ *age*, s. 17–22.

sinirlerle temas ettiğinde ise “hayvânî ruh” oluşmaktadır. Bu üç fizyolojik kuvvet, vücudun bütün fonksiyonlarının esasını teşkil etmektedir.⁶⁰

Gevrekzâde, müziğin işleviyle ilgili olarak Eflâtun’dan şu sözleri nakletmektedir: “Eflâtun (Allah ona rahmet etsin) dedi ki: Biliniz ki filozoflar (hikmet sahipleri) müziği oyun ve eğlence için değil, kişiye fayda vermek, rûhî lezzetler sağlamak, insanın psikolojisini rahatlatmak, kuru mizaçları nemlendirmek (sıkıntıyı gidermek), fizyolojiyi dengelemek ve kanın akışını düzenlemek için ortaya koymuşlardır. Bu ilmi inkâr edenler ise müziği sadece meyhânelerde ve sokaklarda dinleyip ilkelerini, anlamlarını ve ortaya konuş sebebini kavramadan, bu ilmin (müziğin) sadece oyun ve eğlence için olduğunu zannederek dînen yasaklamışlardır.”⁶¹ Bu ifadelerle göre müzik, insan mizaçlarına etki etmekte, fizyolojik dengeyi sağlamakta ve kan akışını düzenleyebilmektedir. Ünlü düşünür Konfüçyüs de müzik sayesinde kanın hareket ve dolaşımının sakinleştiğini ifade etmektedir.⁶² İbn Sînâ, mizacı “unsurların zıt özelliklerinin karşılıklı etkileşmesinden ortaya çıkan bir keyfiyet” olarak tarif etmektedir. Ona göre unsurların ilk kaliteleri “sıcak, soğuk, kuru ve nemli” olmak üzere dördtür ve yeni düzenlenmiş ya da parçalanmış bir cismin mizacı bu niteliklerin ürünüdür.⁶³

Gevrekzâde, mûsikî ilminin tıp ve astronomiyle yakın münasebeti olduğunu ve bu konuda Tûsî, Fârâbî, Urmevî gibi üstadların eserler telif ettiğini belirttikten sonra; insan nabzının belirli makamlar üzere olduğunu açıklamaktadır. Usta hekimlerin ve düşünürlerin kabul ettiği gerçek, nabzın ölçülü her bir hareketinin bir makama uygun olduğu ve bir nağmeyle uyum sağladığıdır. Nabız atışları, usûle aykırı ve bozuk olduğunda, bu durum vücut sağlığı için hiç de içaçıcı olmaz. Zira nabız atışlarının usûlden çıkması, daha önce zikredilen üç ruhun da (hayvânî, nefsânî, tabii) doğal usûlden çıktığına delalet eder. Böylece bedende dengeyi sağlayan ana uzuvların ve dolayısıyla vücudun ahengi bozulmuş olur.⁶⁴ Bu bağlamda İbn Sînâ nabız-müzik ilişkisini şu şekilde açıklamaktadır: “Nabzın müziğe benzer bir ritme sahip olduğu kaydedilmelidir. Müzikte notalar kendi akordu ve zaman aralıkları içinde birbirleriyle münasebetlidir. Nabzın durumu da aynıdır, çünkü onun atışları, uzunluk ve zaman aralıkları bakımından birbirleriyle ilişkilidir.”⁶⁵ Bu bağlamda Hızır b. Abdullah da mûsikî ilminin tıp ilminin

⁶⁰ Nil Sarı, “Gevrekzâde Hasan Efendi ve Kafa Travmaları Hakkındaki Bilgisi”, *I. Uluslararası Türk İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, II (İstanbul 1981), II, 53.

⁶¹ Gevrekzâde, *er-Risâletü'l-mûsikîyye mine'd-devâi'r-rûhâniyye*, TSMK, nr. 571/2, vr. 65^a.

⁶² Konfüçyüs, *Büyük Bilgi ve Müzik Hakkında Notlar* (trc. M. N. Özerdem), Ankara 1945, s. 20.

⁶³ İbn Sînâ, *el-Kāmûn fi't-tib*, s. 8.

⁶⁴ Gevrekzâde, *er-Risâletü'l-mûsikîyye mine'd-devâi'r-rûhâniyye*, TSMK, nr. 571/2, vr. 62^b-63^a.

⁶⁵ İbn Sînâ, *el-Kāmûn fi't-tib*, s. 188.

ilk adımı olduğunu, mûsikî ilmini bilmeyenin tıp ilmini bütünüyle bilemeyeceğini, insanoğlu için tıbbın gerekli olduğu kadar mûsikî ilminin de gerekli olduğunu ileri sürer.⁶⁶

Risâle'nin 65^b varağında müellif, bîmârhânelerde kadrolu sâzendeler ve özel görevliler bulunduğunu, kilerlerinin ve duvarlarının, ihtiyaç olabilecek her türlü enstrümanla dolu olduğunu anlatmaktadır. Zira bu enstrümanlar, hastaların tedâvisinde kullanılan mûsikînin icrası için gereklidir. Gerçekten burada öncelikle hastanın rûhî durumu tahlil edilip, bozukluğun kaynağı öğrenildikten sonra, hastanın tabiat ve mizaç özellikleriyle uyum sağlayan makam, melodi ve sazlarla hasta tedâvi edilmeye çalışılırdı. Gevrekzâde bu bölümde tarihi bir gerçeğe de ışık tutmaktadır. Buna göre, bu bîmârhâneler bir müddet sonra sahte hasta ve asalaklarla dolmuş; bunun sonucunda işlevini kaybetmiştir.

Müellif, *Risâle*'nin 64^b–65^a varaklarında çok önemli bir konu olan “Mûsikînin İslâm dinindeki yeri”ne temas etmektedir. Bu konuda mezheplerin görüşlerini serdettikten sonra Şâfî mezhebine göre semâ'ın caiz olduğunu belirten Gevrekzâde, mûsikîyi, vücudundaki beşerî arzu ve isteklere gem vurarak nefesine hâkim ve güzel ahlâk sahibi olmuş kimselere tavsiye etmiş, fakat içi şeytanlıklarla dolu, nefesine hâkim olamayan ve kötü ahlâk sahibi kimseleri mûsikîden menetmiştir. Bu tip kimselere öncelikle doğru yolu bulmalarını, gece-gündüz ibâdet etmelerini ve Allah'ı zikretmelerini öğütlemiştir. Bunların ancak bu şekilde fiillerini düzeltip güzel ahlâk sahibi olabileceklerini belirtmiştir.

Risâle'nin 71^a varağında bu bilgiler çerçevesinde yapılacak mûsikiyle tedâvinin, ihtiyacı gidereceği konusu üzerinde duran Gevrekzâde, önceki üstadların bilhassa akıl hastalığını mûsikiyle tedâvi ettiklerinden bahsetmiştir.

Müellif *Risâle*'nin son varağında, eski zamanlarda yaşayan insanların yeme ve içmede aşırıya gitmedikleri için rûhî yapılarının daha sağlam olduğunu; bundan dolayı da hekimlerin mûsikiyle tedâviden daha çok faydalandıklarını açıklamaktadır. Ona göre yeme-içmedeki aşırılık, rûhâniyetin zayıflamasına, vücutta güçlü ve problemlerli hastalıkların ortaya çıkmasına sebep olmakta; ve bundan dolayı mûsikî gibi rûhânî ilaçlar artık insanlara tesir edememekte ve hekimler bu durumda cismânî ilaçlara ihtiyaç duymaktadırlar.

Mûzikle Tedâvide Hekimin Özelliği

Gevrekzâde, vr. 62^b'de öncelikle mûsikî ilminin astronomi ve tıp ile yakın münâsebeti olduğunu vurgulayarak üstad hekimlerin, bilhassa nabzın mûsikî makamları ve belirli ölçüler (süreler) üzere olduğunu ifade etmektedir.

⁶⁶ Sadrettin Özçimi, *Hızır b. Abdullah ve Kitâbü'l-Edvâr*, s. 138–139.

Risâle'nin 63^a varlığında Gevrekzâde, nabız atışlarının düzgün olmamasının -yani usûlden çıkmasının-, vücutta ciddi rahatsızlıkların göstergesi olduğunu anlatmıştır. Ona göre bu bilgilere sahip olmayan ve mûsikî usûllerini bilmeyen hekim, hastalıkları da teşhis edemez. Bu konuda Hızır b. Abdullah da usta bir hekimin öncelikle hastanın tabiat ve mizacını teşhis ederek ona faydalı olabilecek mûsikîyi tespit etmesi gerektiğini ifade etmektedir. Böylelikle hasta günden güne iyileşir. Ona göre mûsikî ilmini bilmeyen hekim, hastanın nabzını tutamaz; zira bunu yapabilmek için ilm-i edvâr bilmek gerekir. Dolayısıyla bu hekim tıp ilminde kusurludur.⁶⁷ İbn Sînâ da *el-Kānûn fi't-tib* adlı eserinde aynı şeyi ifade etmektedir.⁶⁸

Risâle'nin 67^b varlığında Gevrekzâde, iyi bir hekimin, günün hangi saatlerinin hangi mizaçlarla uyumlu olduğunu bilmesi ve bu bilgiler çerçevesinde mûsikîşinaslara yol göstermesi gerektiğini anlatmaktadır.

Müellif eserin 70^a varlığında; hekimlerin, hangi mizaçların hangi makamlara uyum sağladığını bilmesinin ne kadar değerli ve önemli olduğunu izah etmektedir.

Şu'be ve Dört Unsur İlişkisi

Müellif vr. 68^a'da öncelikle dört şu'benin “dört unsur”dan hangi sınıfa girdiğini sıralamaktadır: Yegâh: Su, Dügâh: Hava, Segâh: Toprak, Çârgâh: Ateş.

Âvâze Ve Gezegen İlişkisi

Risâle'nin 69^a varlığında hangi gezegenlerin hangi âvâzelere karşılık geldiği anlatılmaktadır: Gevâşt: Zühal (Satürn), Nevrûz: Müşteri (Jüpiter), Selmek: Merih (Mars), Şehnâz: Şems (Güneş), Hisâr: Zühre (Venüs), Mâye: Utarit (Merkür), Gerdâniyye: Kamer (Ay). Gevrekzâde öncelikle müzik ilminin “hikmet” (felsefe) ve “hey'et” (astronomi) ilimleriyle ortak ve denk olduklarını sebep göstererek, ana makamların -oniki burca karşılık - oniki tane olduğunu belirtmiştir.⁶⁹

Gevrekzâde, dört şu'be, yedi âvâze ve oniki makam saydıktan sonra, terkîbler konusunda üstadların farklı görüşler içinde olduklarını, aralarında otuziki ve kırksekiz tane terkîb yapanlar olduğu gibi yüzlerce terkîb oluşturanların da bulunduğunu ifade etmektedir.⁷⁰

⁶⁷ *age*, s. 139.

⁶⁸ İbn Sînâ, *el-Kānûn fi't-tib*, s. 188.

⁶⁹ Gevrekzâde, *er-Risâletü'l-mûsikîyye mine'd-devâi'r-rûhâniyye*, TSMK, nr. 571/2, vr. 63^a.

⁷⁰ Gevrekzâde, *er-Risâletü'l-mûsikîyye mine'd-devâi'r-rûhâniyye*, TSMK, nr. 571/2, vr. 63^a.

Makamların Tedâvi Ettiği Hastalıklar

Gevrekzade, *Risâle*'nin 66^a–67^b varaklarında, kendi ifadesiyle “makamların anası ve ilki” olan râst makamından başlayarak, hangi makamın ne tür hastalıkları tedâvi ettiğini anlatmıştır.⁷¹

Râst makamı; felce iyi gelir.

Irâk makamı; ateşli hastalıklara, sersâm (sersem, insana sersemlik veren bir hastalık), mâşerâ (yüzün ve göz kapaklarının şişmesi, bir sıcak verem) ve hafakâna (kalp çarpıntısı)⁷² faydası vardır.

İsfahân makamı; bârid (soğuk, soğukluk) ve yâbislikten (kuru, kuruluk) kaynaklanan hastalıklara iyi geldiği gibi zekâ, akıl, hatırlama ve düşünme (yoğunlaşma, odaklanma) gücünü artırır.

Zirefkend makamı; bedende görülen lâkve (ağız çarpılması, ağız felci), fâlic (nısf-ı nüzûl; yarım felç, vücudun yarısına inen inme), sırt ağrısı, mafsâl (eklem) ağrıları ve kulunç hastalıklarını tedâvi eder.

Rehâvî makamı; her türlü baş ağrısına faydalı olup, hafakâna (kalp çarpıntısı) engeller, lâkve, felç ve balgam ve kanla ilgili hastalıkları bedenden söker atar.

Büzürg makamı; mağs (bağırsak ağrısı), kulunç ve vücutta görülen ciddi hastalıklara faydası olup; zihni berraklaştırır, doğru düşünmeyi (zihni toparlamayı) sağlar, sevâ (aşırı sevgiden doğan bir çeşit hastalık) ve çeşitli korkularla ilgili rahatsızlıklara büyük faydaları olur.

Zengûle makamı; kalple ilgili hastalıklar, sersâm, ciğerler ve mide ile ilgili rahatsızlıklara faydası olmasının yanı sıra kalbe ferahlık ve huzur verir.

Hicâz makamı; bevletme (idrara çıkma) zorluğuna, vücutta görülen tehlikeli ağrı ve sancılara iyi gelmesinin yanında şehvî (cinsel) gücü harekete geçirir.

Bûselik makamı; kulunç hastalığı, kalça kemiği ve baş ağrısı ve kanla ilgili rahatsızlıklara faydalıdır.

⁷¹ Râst makamı, XV. yy.'dan itibaren “ümmü'l-makâmât” (makamların anası) olarak anılmıştır. *age*, s. 24.

⁷² Cemiyet-i Tıbbiyye-i Osmâniye, *Lugat-ı Tıbbiye*, İstanbul 1290, s. 443; M. Yanık, “Hafirgan: Kültüre bağlı bir sendrom mu, yoksa anksiyetenin kültüre özgü bedensel ifadesi mi?”, *Klinik Psikofarmakoloji Bülteni*, XIII, sy. 4, 2003, s. 192.

Uşşâk makamı; nikris (gut) hastalığı, uykusuzluk ve ayak ağrılarını tedâvide oldukça faydalıdır ve insanı rahatlatır.

Hüseynî makamı; kalp ve ciğerde oluşan iltihaplara, mide rahatsızlıklarına, sıtmalı ve hummâlı hastalıklarının ateşini söndürmeye faydalıdır.

Nevâ makamı; irku'n-nesâ (uyuk başından turnağa kadar varan bir damar, siyatik)⁷³ ağrısına, kalça kemiği ağrısına iyi geldiği gibi, insanı bozuk düşüncelerden uzaklaştırır ve zihnin hatırlama gücünü artırır.

Makam ve Burç İlişkisi

Eserin 68^b-69^a vараğında Gevrekzâde, makamların burç ve dört unsur karşılıklarını şu şekilde belirtmiştir: Râst; koç, tabiatı ateştir, Irâk; boğa, tabiatı toprak, Isfahân; ikizler, tabiatı hava, Zîrefkend; yengeç, tabiatı su, Büzürg; aslan, tabiatı ateş, Zengûle; başak, tabiatı toprak, Rehâvî; terazi, tabiatı ateş, Hüseynî; akrep, tabiatı su, Hicâz; yay, tabiatı ateş, Bûselik; oğlak, tabiatı toprak, Nevâ; kova, tabiatı hava, Uşşâk; balık, tabiatı su.

Kutluğ, makamların oniki burca göre tayin ve tespit edilme sebebini Hızır b. Abdullah'tan naklen şu şekilde ifade etmektedir: “Her bir burca bir makamın uygun görülerek ona bağlanması, ondan sayılması, makam ve burçların tabiatı icabıdır; bir burcun tabiatı ne ise makamın da tabiatı öyledir.” Gerçekten on iki makamın on iki burca bölünmesi gelişigüzel değil, bilinçli tetkik ve tecrübelerin sonucu olmuştur.⁷⁴

Makam ve Ten İlişkisi

Risâle'nin 70^a-70^b varaklarında Gevrekzâde, bir müzisyenin, makamları ve bunlardan insanların şekil ve tiplerine (hilye ve şemâil) hangilerinin uygun olduğunu bilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu anlamda müellif dört tane ten rengi saymış ve bu tenlerden olan insanların mizaçlarının uyum sağladığı makamları şu şekilde sıralamıştır: Esmer tenlilerin tabiatları genellikle hâr (sıcak, sıcaklık) ve yâbis (kuru, kuruluk) olması sebebiyle bunlar için uygun makam “ırâk” makamı ve bu makama tabi olan makamlardır.⁷⁵ Buğday tenlilerin tabiatları hâr ve ratb (nemli, rutûbet) olması sebebiyle bunlar için uygun olan makam “ısfahân” makamı ve bu makama tabi olan makamlardır. Sarışınların tabiatları genellikle bârid (soğuk, soğukluk) ve yâbis olması sebebiyle bunlar

⁷³ Nil Sarı, “Gevrekzâde Hasan Efendi ve Kafa Travmaları Hakkındaki Bilgisi”, II, 56.

⁷⁴ Yakup Fikret Kutluğ, *Türk Müsikiğinde Makamlar*, İstanbul 2000, 37-38.

⁷⁵ Irak makamının tabileri: Sultânî irak, muhâlif-i irak, râhatülervâh, rûy-i irak. Bilgi için bk. Dimitrius Kantemir, *Kitâbu İlmi'l-Mûsikî alâ Vechi'l-Hurûfât* (haz. Yalçın Tura), I-II, İstanbul 2001, I, 47.

için uygun makam “râst” makamı ve bu makama tabi olan makamlardır.⁷⁶ Beyaz tenlilerin tabiatları genellikle bârid ve ratb olması sebebiyle bunlar için uygun makam “kûçek” makamı ve bu makama tabi olan makamlardır. Gevrekzâde’nin yaptığı bu sınıflama, aynı şekilde Kırşehirli ve Seydî’de de yer almaktadır.⁷⁷

Makam ve Milliyet İlişkisi

Risâle’nin 70^b varlığında Gevrekzâde makamların milliyetlerle de ilişkisi olduğundan bahsetmiş; bunları bilmenin bir çok faydası olacağını ve müzisyenler için zorunlu olduğunu ifade etmiştir. Bu anlamda üç tane millet saymıştır: Araplar için daha çok “hüseyinî” makamı ve buna tabi olan makamlardan mûsikî icra etmenin daha uygun olacağı belirtilmiştir.⁷⁸ Acemler’in (İranlılar) huzurunda en münâsip makamın “irâk” makamı ve tabileri olduğundan bahsedilmiştir. Türkler için “uşşak” makamı ve tabileri. Rûm ve Frenkler’in (batılı) bulunduğu toplulukta icrâ edilecek müziğin makamının “bûselik” makamı ve tabileri olmasının daha hoş olacağı anlatılmıştır. Gevrekzâde’nin yalnızca milliyet açısından yaptığı bu tasnifin şehirleri de kapsayan daha teferruatlı şeklini Hızır b. Abdullah zikretmektedir.⁷⁹ Fârâbî de *Kitâbü’l-mûsîka’l-kebîr*’de her milletin iklim, toprak, yeyip-içtikleri şeylerden dolayı tabiatlarının ve müzik zevklerinin farklı olacağından bahsetmektedir.⁸⁰

Makam ve Meslek İlişkisi

Gevrekzâde, *Risâle*’nin 71^a varlığında makamların meslek gruplarıyla olan münâsebetine değinmiş; yine bunlardan dört sınıf sayarak hangi makamları dinlemelerinin uygun olacağını şu şekilde sınıflamıştır: Âlimlerin meclisinde “râst” makamı ve ondan türemiş olan makamlar; devlet adamlarının bulunduğu mecliste “ısfahân” makamı ve benzerleri; sûfilerin huzurunda “rehâvî” makamı ve benzerleri; dervişlerin meclisinde ise “hicaz” makamı ve benzerleri. Makamların Gün İçindeki Vakitlerle İlişkisi

Müellif *Risâle*’nin 67^b –68^b varaklarında, öncelikle bilge kimselerin bir günü dört kısma ayırdıklarını ve bu dört kısmı yine “dört unsur”dan belirli özelliklerle tavsif ettiklerini ifade etmektedir.

⁷⁶ Râst makamının tabileri: Mâhûr, pençgâh, nikriz, nihâvend, büzürg, selmek, sazkar, Türkî hicaz, bayâtî-hisar, rehâvî. *age*, I, 49.

⁷⁷ Ubeydullah Sezikli, *Kırşehirli Nizâmeddin ibn Yûsuf’un Risâle-i Mûsikî Adlı Eseri*, s. 95–96; Mithat Arısoy, *Seydî’nin el-Matla Adlı Eseri Üzerine Bir Çalışma*, s. 85.

⁷⁸ Hüseyinî makamının tabileri: Horasânî hüseyinî, kûçek, vech-i hüseyinî, necd-i hüseyinî, şîrâz. Bilgi için bk. Kantemir, I, 65.

⁷⁹ Binnaz Başar Çelik, *Hızır b. Abdullah’ın Kitâbü’l-Edvâr’ında Makamlar*, s. 276–277.

⁸⁰ Fârâbî, *Kitâbü’l-mûsîka’l-Kebîr*, s. 109–110.

Gevrekzâde bu konunun akabinde; müzisyenlere, makamlar ve âvâzelerin kendi tabiatları çerçevesinde gece ve gündüz dilimlerine uygun olanlarını kullanmalarını tavsiye etmiş ve bu zamanları şu şekilde açıklamıştır:⁸¹ Seher vakti: Râst. Sabah: Hüseyinî. Öğle: Nihâvend. İki namaz arasında (öğle ile ikindi): Hicâz. İkinci: Bûselik. Akşam: Uşşâk. Yatsı sonrası: Muhâlif-i râst. Gece yarısı: Râst. Gecenin son 1/3'ünde: Zîrefkend makamı kullanılır. Müellif, makam ve âvâzelerin bu minval üzere icrâsının, kişiye sıhhat ve âfiyet vereceğini belirtmekte ve bu vakitlerde icrâ edilecek müziğin, kendi özellikleri çerçevesinde bunlarla aynı özellikleri taşıyan makamlardan tercih edilmesi durumunda, sazın ve sözün tesir gücünün artacağını anlatmaktadır.

Sonuç

Tarih boyunca hastalıklarının tedavi konusunda maddi ve manevi her türlü sebebe sarılmış olan insanoğlu, seslerin gücüne de müracaat etmiş ve bu gücü kullanabilmiştir. Bilebildiğimiz tarih içerisinde günümüze kadar müzikle tedavi ilmini geliştirmeye gayret etmiştir. Müslümanlar tarafından icat edilmese de onların elinde inkişâf etmiştir. Mûsikî başta olmak üzere, tıp, felsefe ve edebi eserlerde konuyla ilgili pasajlar halinde bilgiler olsa da 18. Yüzyılda yaşayan Hekimbaşı Gevrekzâde konuyla ilgili müstakil bir eser yazmıştır. Gevrekzâde, risâlesinin ilk iki varlığında ruh çeşitlerini saymış, mûsikînin bu ruhlar -özellikle ruh hastalıkları- üzerindeki etkisinin keyfiyetini anlatmıştır.

Gevrekzâde, müzikle tedâvide insan tabiatlarına dikkat edilmesi gerektiğinden ve yeme-içme çoğaldığı için artık mûsikînin insan ruhuna tesirinin azaldığından bahsetmektedir.

Gevrekzâde müzikle tedâvi konusunu, ilk İslâm filozoflarında itibaren ileri sürülen müzik-tıp-astronomi üçgeninde ele almakta ve bu konuda da geleneksel düşünce tarzını eserine yansıtmaktadır. Bu bağlamda Gevrekzâde'nin eseri, günümüzde oldukça aktüel olan ve artık kliniklerde ilmî metotlarla araştırılan müzikle tedâvi konusunda gözardı edilmemesi gereken önemli bir kaynak özelliği taşımaktadır.

Gevrekzâde'nin *er-Risâletü'l-mûsikiyye mine'd-devâi'r-rûhâniyye* adlı eseri, büyük oranda Hasan Şuûrî'nin *Ta'dilü'l-emzice* adlı eserine dayanmakla birlikte; ilâve bilgilerle içeriği zenginleştirilmesi ve bu konuda müstakil bir eser olarak telif edilmesi oldukça önemlidir. Bir hekimbaşının kaleminden çıkması, tek ve hem de müellif nüshası olması, eserin değerini artıran diğer hususlardır.

⁸¹ Gevrekzâde, *er-Risâletü'l-mûsikiyye mine'd-devâi'r-rûhâniyye*, TSMK, nr. 571/2, vr. 69^a-69^b.

şair kitabında bahsetmesi, Grekler’e has bir yol olarak şairin “kaysâra (gitâra)” denilen bir enstrümanla inşâd edilmesi olabilir¹⁰.

Eflâtun, “*Devlet*” isimli sohbetlerinde o dönemde kullanılan Grek makamları ve tesirlerinden bahsederken, makam ve ritmin güfteyle muhakkak uyuşması gerektiğinden bahsetmektedir. Bazı makamların gevşek olduğu ve bundan dolayı içki sofralarına yakıştığını kaydetmektedir. Mesela İonia ve Lydia gibi makamların bu tür olduğundan ve asla savaşçıların ağzına yakışmayacağını yazmaktadır. Dört ayrı ritim türü olduğunu bazılarının kişiye sükûnet bazılarının taşkınlık hissi verdiğinden bahsetmektedir.¹¹

Gevrekzade de eserinde Eflatun’dan naklen şu ifadesine yer vermektedir:

“Eflâtun (Allah ona rahmet etsin) dedi ki: Biliniz ki filozoflar (hikmet sahipleri) müziği oyun ve eğlence için değil, kişiye fayda vermek, rûhî lezzetler sağlamak, insanın psikolojisini rahatlatmak, sıkıntıyı gidermek, fizyolojiyi dengelemek ve kanın akışını düzenlemek için ortaya koymuşlardır. Bu ilmi inkâr edenler ise müziği sadece meyhânelerde ve sokaklarda dinleyip ilkelerini, anlamlarını ve ortaya konuş sebebini kavramadan, bu ilmin (müziğin) sadece oyun ve eğlence için olduğunu zannederek dinen yasaklamışlardır.”

İbn Nübate *Serhu’l-Uyûn*’unda makamlara dair ilk kitabı *Kitabu’l-Luhûnü’s-Semâniye* adı altında Batlamyus’un eserinde mûsikînin aklın en yücesi olduğu ve bundan dolayı da nefislerin ona meydedip onda rahata kavuştuklarından bahsettiğini belirtmekte ve bunu örneklendirdiğini belirtmektedir¹².

Farmer, *1001 Gece Masalları* üzerine yaptığı çalışmada bu hikâyelerde de mûsikînin tedavide kullanıldığını belirtmektedir. Bu hikâyelerde bahsi geçen tedavinin sadece rûhî değil, insan aklını güçlendirme, kezâ fiziksel olduğunu söylemektedir¹³.

İslam dünyasında mûsikîye dair ilk eserleri kaleme alan el-Kindî risâlelerinde mûsikî ve nefis arasındaki ilişkiyi değerlendirerek, bundan tıp ilminde istifade ettiği mûsikînin insan ruhu ve bedeni üzerinde tesiri olduğunu ispatlamaktadır. Böylece Kindî, mûsikî vâsıtasıyla psikolojik tedaviye yer vermiş ve bu açıdan âdeta modern tıba öncülük etmiştir. Zîrâ Kindî’nin mûsikîsi, mûsikînin matematiksel meseleleri kadar sesin

¹⁰. Ahvânî, 184.

¹¹ Nuri Uygun, *Safîyyüddîn Abdülmümin el-Urmevî ve Kitâbu’l-Edvâr’ı*, Kubbealtı, İstanbul 1999, s. 237.

¹². İbn Nübate, 147-148.

¹³. Farmer, *el-Musika fî Leyle ve Leyle*, 14.

fizyolojik ve psikolojik tanımlarını da kapsamaktadır¹⁴. El-Kindî, bu konuda Hint ve İran kültürlerinden yararlanmış olabilir¹⁵.

Risâlelerinden de görüleceği üzere Kindî'nin mûsikî ve nefis arasındaki ilişkiyi değerlendirerek bundan tıp ilminde istifade ettiği mûsikînin insan ruhu ve bedeni üzerinde tesiri olduğunu ispatladığı bir gerçektir. Kindî *Kitabu'l-Musavvitât*'ında ud tellerinden bahsederken bunların insanda hangi duygu ve davranışları canlandırdığı ve hangilerinden uzaklaştırdığına da değindiği görülmektedir. Konuyu sadece teller açısından ele almayan Kindî ritimlerin ve makamların da insan ruhu üzerindeki tesirlerinden bahsetmektedir. Zirâ Kindî'nin mûsikîsi mûsikînin matematiksel meseleleri kadar sesin fizyolojik ve psikolojik tavırlarını da kapsamaktadır¹⁶. Bu konuları *Risâle fi'l-Luhûn*'unda işleyen filozofumuzun etkileri İhvân-ı Safâ'da da görülmekte olup, onların bu mediko-müzikal sistemleri ortaçağ Avrupası boyunca ve günümüzde hastanelerde ve insanların tedavisinde kullanılmaktadır¹⁷.

Filozofumuz risâlesinde mûsikînin sadece insan üzerinde tesiri olmadığını bilakis bu tesirin hayvanlar üzerinde de geçerli olduğunu ifade eder. Bu bağlamda meselâ, timsah ve dülfinin (bir çeşit yunus balığı) zemr ve bûk seslerini işittiklerinde hareketlenip denizden çıktıkları ve gemiye bindiklerini; bir çobanın eliyle çaldığı ıslıkla sürüyü topladığını; tavus kuşlarının duydukları mûsikîyi kuyruklarını açıp, en güzel renklerini göstererek tepki verdikleri şeklinde örnekler sayar ve şöyle devam eder: “Öyle tür mûsikîler vardır ki, insan bunları işittiğinde nefsi boşalır ve ölür, harpte kahramanlaşır, bazan sevinir bazan da üzülür. Bunlar hayvanlara da aynı şekilde tesir eder.”¹⁸ Hul'î de bu konuda Davud'un güzel sesini dinleyip coşan ve bu coşkunluktan ölen kuşlardan bahseder¹⁹.

Fârâbî'nin bir mecliste bilinmeyen bir saz çalarak, orada bulunanları evvelâ güldürdüğü, sonra ağlattığı ve nihâyet hepsini uyutup, meclisi terk ettiği rivâyeti²⁰ büyük filozofun bilhassa mûsikîdeki derecesini yüceltmek adına yapılmış bir mübalağa olsa gerektir. Fârâbî'nin böyle bir yüceltmeye ihtiyacı olmadığı gibi, bu tip rivayetler “onun sıradan meclislerde sazendelik yaptığı” gibi yanlış kanaatlerin oluşmasına sebep olacaktır.

¹⁴ Usâme Ânûfî, “el-Kindî Mûsikîyyâ”, *Târihu'l-Arab ve'l-Âlem*, Beyrut 1978, I. Yıl, sayı 2, s. 27; Hilmi Ziya Ülken, “Irak'ta Bağdat ve Kindî'nin 1000. Yıldönümünü Anma Töreni”, *AÜİFD*, Ankara 1962, X, 457.

¹⁵ Ahvânî, 185.

¹⁶ Usâme Ânûfî, “el-Kindî Musikiyyâ”, *Târihu'l-Arab ve'l-Alem*, Beyrut 1978, yıl 1, sa: 2.

¹⁷ Farmer, “A Further Arabic-Latin Writing on Music”, *JRAS*, 1933, II, 320-321.

¹⁸ Bkz., EKLER, 23.

¹⁹ Hulvî, 11.

²⁰ İbn Hallikân, s.101 vd.

Bazı mûsikî tarihi çalışmalarında Fârâbî'nin udu ve bilhassa kanunu icat ettiğine dair yanlış bilgiler mevcuttur. Zira Fârâbî'den daha önceleri udun icat edilmesi bir tarafa; İshak el-Mevsilî, Kindî gibi mûsikî ehli tarafından udun akort şekli, tel kalınlıkları vs ile ilgili teferruatlı bilgiler vermişlerdir. Kanunun tarihi ise Sümerler'e dayanmaktadır. Özellikle kanunun Fârâbî'nin icat ettiği kanaati, *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr*'de tanımlanan "mi'zef" adlı enstrümanın kanunla karıştırılması sonucu olsa gerektir. Zira "mi'zef" bir enstrümanın değil, telleri açıkta olan ve herhangi bir parmak baskısı gerektirmeden çalınan enstrümanların topluca ismidir.

Fârâbî'nin kaynak gösterildiği en karmaşık meselelerden biri de hiç şüphesiz "mûsikîyle tedavi" veya "hangi makamların hangi zamanlarda dinleneceği" konusunda yapılan abartılar konusudur. *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr*'de Fârâbî mûsikînin insan ruhu üzerindeki tesirlerini dile getirmiş, makamların hangi vakitlerde "daha tesirli" olacağını işaret etmiştir. Buradan hareketle Fârâbî'nin bazı hastalıkları mûsikîyle tedavi ettiği, hatta ölümcül hastalıklara şifa bulduğu konusunda serdedilen kanaatler hakîkâten oldukça uzaktır.

Zira mûsikîyle tedavi, –günümüzde tirübüne oynayan ve işin maddi tarafını hedefleyen- bazı zevatın icra etmeye çalıştıkları su ve kuş sesleriyle süslenmiş pentatonik aralıklı melodileriyle gerçekleşecek kadar basit bir olgu değildir. Mûsikîyle tedavi, ancak ileri derecede mûsikî, tıp ve astronomi bilgileri ışığında yapılacak titiz çalışmaların neticesinde sonuca gidilebilecek hassas bir konudur.

İbn Sînâ cinslerin 3 tane olduğu hususunda görüş birliği olduğunu ifade etmektedir:

- 1- Kavî cinsler (Güçlü)
- 2- Mu'tedil cinsler (Orta, ılımlı); bu cinslere "Râsime" de denir.
- 3- Rahve cinsler (Zayıf); bu cinsler de kendi içinde ikiye ayrılmaktadır:
 - a) Mülevven (Renkli) cinsler; bunlar kromatik cinslerdir.
 - b) Te'lifiyye (Komposal) cinsler; bunlar enarmonik cinslerdir.

Konunun girişinde İbn Sînâ, bu cinslerle kişinin psikolojik durumu arasındaki etkileşimden bahsetmektedir. Ona göre bu cinslerin isimlendirilmesinde, kişinin psikolojisine yaptıkları tesir rol oynamaktadır. Zira "kavî" (güçlü) cins icrâ edildiğinde kişiye güç verir ve bu cins kişiyi güçlü bir şekilde kuşatır. "Rahve (zayıf)" cins ise, kişinin psikolojisine zayıflık, moral bozukluğu şeklinde tesirde bulunur. "Râsime (mu'tedil)" cins ise, bu kopukluğun geçiş sürecini yansıtır ve bunu şekillendirir. İbn Sînâ nâdir de olsa burada konuya bir psikolog gibi yaklaşmakta ve mûsikînin insan psikolojisi üzerindeki etkisinden söz etmektedir.

İbn Sînâ, daha 17 yaşında iken zamanının tüm ilimlerini tahsil ettikten sonra “İşte insan, diğer ilimler nerede?” derken; müziğin tatbikatıyla uğraşmaya teşebbüs edince - müzik ilminin yüceliğini hayretle müşahede ederek- “İşte ilim, insan nerede?” demeye başlamıştır.²¹

İbn Sînâ da Kindî gibi müziği pratikte bir psikolog gibi kullanmış; özellikle cins (dörtlü, tetrakort), müzikal aralık ve intikallerin (notalar arası geçiş). Onun “Inter omnia exercitatio sanitatis cantane melius est” (Şarkı söylemek, sağlığı koruyan en iyi egzersizdir) sözü asırlardır zihinlerdedir.²²

İbn Sînâ’ya göre müzik, “hep daha güzel ve estetik olan üzerine kurulu bir iştir; zira o kişisel hazzın ifadesidir”. Onun kastettiği güzellik, mükemmelliktir. Yani müzik içerisindeki âhengin, sayısal prensipler ve oranlar içermesi ve bunların sağlam (uyumlu) olması gerekir.

Müzikteki anlamlı nitelikler büyük ölçüde, sesin veya müziğin dinleyici üzerinde bıraktığı tesirin şartlarına dayandırılmıştır: Yukarıda müziği bir estetik uzmanı olarak “eğer melodi, niteliklerde (şemâil) birbirine benziyorsa, bu durumda ruh bunu, bu nitelik ve ait olduğu şeye tatbik eder (uyarlar)” şeklinde ifade eden İbn Sînâ burada müziğin tedâvi edici değerine psikolog olarak işaret etmektedir.

Urnevî ise, *Edvar*’ında konuyla ilgili olarak sadece rast, nevrüz, irak ve ısfahan makamlarının kişiye coşku verdiği; büzürg, rehavi, zirefkend, zengule ve hüseyni makamlarının kişiye hüznün ve sükunet verdiğini ifade etmektedir. Her makamın insan ruhundaki etkisine uyan bir güfte ile icra edilmesi ve şarkıların buna uygun sözlerle bestelenmesini de musikinin etkisi açısından işaret etmiştir.²³

Ali Şah b. Hacı Büke, *Mukaddimetülsûl* isimli eserinde musikinin icra edilebilecek vakitlerinden bahsetmektedir. Sabah öncesi nişaburek, sabah rahevi ve nevrüz, güneş doğuşu hüseyni, canfeza ve muhayyer, yarı kahvaltıda rast, kahvaltıda buselik, maye ve selmek, günortasında zengule, hümayun ve nihavend, öğlenin ardından uşşak, maşuk ve mahur, öğle-ikindi arası çargah ve nühüft, ikindi vaktinde irak, akşam muhalif-i rast, gevaşt ve bestenigar, yatsı kuçek, rekb, hüseyni ve dügah, geceyarısı büzürg, nevrüz ve bayatı.²⁴

Bilhassa 15. Yüzyıl ve daha sonra yazılan mûsikî eserlerinde Türk Mûsikîsi makamlarının hangi hastalıkların tedavisinde, günün hangi vakitlerinde, hangi burçlara, milliyet ve mesleklere daha etkili olduğuna dair pek çok bilgi mevcuttur. Kaynak gösterilmeden verilen bu bilgiler oldukça dağınıktır ve birbirlerinden farklılık arz

²¹ Rauf Yekta, *Türk Müstikîsi*, İstanbul 1985, s. 144.

²² Shehadi, s. 75.

²³ Nuri Uygun, *Safiyüddin Abdülmümin Urmevi ve Kitabü'l-edvartı*, İstanbul 1999, Kubbealtı, s. 240

²⁴ Ahmet Çakır, *Alişah b. Hacı Büke'nin Mukaddimetü'l-Usûl Adlı Eseri*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999, s. 200.

etmektedir. Bununla birlikte konuyla ilgili olarak Hekimbaşı Gevrekzâde Hafız Hasan Efendi'nin kaleme aldığı *er-Risâletü'l-mûsikiyye mine'd-devâi'r-rûhâniyye* isimli risalesinden başka müstakil yazılmış bir eser yoktur.

Gevrekzade Hafız Hasan Efendi

Gevrekzâde, 1140 (1727) senesinde doğmuş olup baba adı “Ahmet”tir.²⁵ Gevrekzâde'nin evliliği ve çocukları hakkında, “Ahmed” adında bir oğlu olduğundan başka bir bilgiye rastlanmamıştır.²⁶ “İstanbul”²⁷ olduğu belirtilen Gevrekzâde, bir taraftan medrese eğitimini tamamlarken, diğer taraftan tıp ilmiyle meşgul olmuş ve eline geçen para ile bu alanda zengin bir kütüphane oluşturmaya çalışmıştır. Hâfızlığını ve medrese eğitimini tamamladıktan sonra, ilgi duyduğu tıp ilmini, dönemin ünlü hekimlerinden tahsil etmiştir.²⁸ Hocaları arasında Tokatlı Mustafa Efendi (ö. 1201–1202/1782) ile damadı Hekim İsmail Efendi (XVIII. yy.), Hekimbaşı Kâtipzâde Mehmed Refi (ö. 1183/1769) ve Hekimbaşı Müneccimbaşızâde Mehmed Emin (ö. 1188/1774) bulunmaktaydı.²⁹

Tıp ilmindeki yoğun mesaisi ve başarısı onu Süleymaniye Tıp Medresesi Müderrisliği gibi önemli bir göreve yükseltmiştir.³⁰ Bir dönem, adı geçen medresede başhekimlik görevini de yürütmüştür.³¹

²⁵ Gevrekzâde, *Micennetü't-tâûn ve'l-vebâ*, İÜ Ktp., TY, nr. 1299, vr. 30^a; Gevrekzâde, [*Mecmûa*], İBAK, Muallim Cevdet, nr. K434, vr. 102^b; Uslu, *Tarihten*, s. 9–10.

²⁶ Gevrekzâde, [*Mecmûa*], İBAK, Muallim Cevdet, nr. K434, vr. 102^b, 130^b; Uslu, *Tarihten*, s. 11.

²⁷ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I–III, İstanbul 1342, III, 213.

²⁸ Gevrekzâde, *Dürre-i mensûriyye fî-tercemeti Mansûriyye*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr.1489, vr. 1^b. Bu bilgiler kısmî olarak diğer bir eserinin ilk varaklarında da mevcuttur. Bk. a.mlf., *Mürşidü'l-libâs fî terceme-i İspagorya*, İÜ Ktp., TY, nr. 7085, vr. 6^b.

²⁹ Osmanlı Müellifleri, III, 213–214; Süheyl Ünver, *Hekimbaşı ve Talik Üstadı Kâtipzâde Mehmed Refi Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1950, s. 36; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984, s. 121; Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Ankara 1999, s. 126.

³⁰ Şehsuvaroğlu, *Türk Tıp Tarihi*, s. 121. “Müderres”: Osmanlı dönemi medreselerinde, belirli bir tahsilden sonra icâzet, mülâzemet ve beratla medreselerde ders veren kimselere müderres (günümüzde profesör) denir. Osmanlı medrese teşkilâtında “Hâriç” ve “Dâhil” derslerini gören talebe “Sahn-ı Semân” veya “Süleymaniye” seviyelerindeki tedristen sonra mezun olup icâzet alırdı. Bk. Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 393.

³¹ Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s. 126.

1183 (1769–1770) senelerinde Rusya savaşında orduda başhekimdir.³² III. Mustafa (1757–1774) döneminde ordu hekimbaşısı³³ olan Gevrekzâde, bu görevi sırasında orduda yaygın olan dizanteri salgınına karşı, Bursalı Ali Münşî'nin (ö. 1145–1146/1733) dizanteri tedâvisinde “ipecacuanha” (altınotu) tavsiyesine ve bu konuda yazdığı monografiye rağmen; daha ziyâde klâsik İslâm kaynaklarından hareketle, hastaları tedâvi için sadece süzölmüş torba yoğurdu yemelerini tavsiye etmiş fakat bu tedâvi yönteminde başarılı olamamıştır.³⁴

Gevrekzâde, Rusya seferinden İstanbul'a döndükten sonra evvelâ saray hekimleri arasına alınmış; dolayısıyla Tabâbet-i Hâssa (Etıbbâ-yı Hâssa) mesleğine dâhil olmuştur.³⁵

Gevrekzâde, 24 Rebûlâhir 1200 (24 Şubat 1786) tarihinde hekimbaşılığa tayin edilmiştir.³⁶ Sultan I. Abdülhamîd Hân (1774–1789) döneminde 3 yıl 2–3 ay, Sultan III. Selim Hân (1789–1807) döneminde de 4–5 ay hekimbaşılık vazifesini deruhte eden Gevrekzâde, toplam 3 yıl, 7 ay, 7 gün hekimbaşılık yapmış ve 1 Zilhicce 1203 (23 Ağustos 1789) tarihinde bu görevden azledilmiştir.³⁷ Gevrekzâde'nin hekimbaşılıktan azledilmesi, muhtemelen Sultan I. Abdülhamîd Hân'ın Özi Kalesi'nin düştüğünü öğrendiği anda geçirdiği beyin kanamasını tedâvi edememesi neticesinde olmuştur.³⁸

Hekimbaşılıktan azledildikten sonra Gevrekzâde'ye Zilka'de 1203 (Temmuz-Ağustos 1789) tarihinde Halep Mevleviyeti verilmiştir.³⁹ Gevrekzâde, Halep'ten

³² Gevrekzâde, *Dürre-i mensûriyye fî-tercemeti Mansûriyye*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr.1489, vr. 1^b. Mehmed Süreyyâ bu tarihi 1180 olarak vermektedir. Bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I–IV, İstanbul 1308, II, 162.

³³ Osmanlı Devleti'nde sağlık işlerini idare eden kurumun başında olan kimse resmî kaynaklarda “hekimbaşı, reîsü'l-etıbbâ, ser-etıbbâ-i sultânî, ser-etıbbâ-i hâssa”, halk arasında ise “hekimbaşı efendi” isimleriyle anılırdı. Savaşlarda sultanla birlikte olma mecburiyeti olan hekimbaşılar, bunun karşılığında yüksek derecede menzil tâyinâtı alırlardı. Ali Haydar Bayat, “Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık”, *KAM*, XI/4 (İstanbul 1982), s. 41–47; Nil Sarı, “Hekimbaşı (Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, XVII (İstanbul 1998), s. 161–164.

³⁴ Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s. 126; Osman Şevki, s. 182; Kazım İsmail Gürkan, “Süleymaniye Darüşşifâsı”, *Kânûni Armağanı*, Ankara 1970, s. 266; “Gevrekzâde Hasan Efendi”, *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, V (İstanbul 1984), s. 2362.

³⁵ Gevrekzâde, *Netîcetü'l-fikriyye fî-tedbîri velâdeti'l-bikriyye*, İÜ Ktp., TY, nr. 7092, vr. 127^b; Uslu, *Tarihten*, s. 10–11.

³⁶ Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr ve hakâikü'l-ahbâr* (haz. Mücteba İlgürel), İstanbul 1978, s. 316.

³⁷ Osman Şevki, s. 214; Bayat, “Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık”, s. 52; Recep Uslu, “Hasan Efendi Gevrekzâde”, *DİA*, XVI (İstanbul 1997), s. 317.

³⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (Tertib-i Cedid, 2. Tab'ı), I–IV, İstanbul 1309, IV, 236; Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s. 126.

³⁹ Mehmed Süreyyâ, II, 162; Bursalı Mehmed Tahir, III, 213; Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s. 127.

İstanbul'a döndükten sonra 1213 (1798–1799) yılında “Edirne Mollası”⁴⁰ unvanıyla Edirne kadılığına getirilmiştir.⁴¹ Gevrekzâde'nin mezartaşında da Edirne Mollası olduğu belirtilmektedir.⁴² Kaynaklar, Edirne Mollalığı görevinden sonra Gevrekzâde'nin “Mekke-i Mükerrerme Pâyesi”ne⁴³ yükseltildiğini kaydetmektedir.⁴⁴

Kaynaklarda Gevrekzâde'nin, Celvetiyye ve Bayrâmiyye tarikatlarına intisap ettiği ifade edilmektedir.⁴⁵ Bunlardan ayrı olarak, Ali Nutkî Dede'nin, Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi iken tuttuğu kayıtlardan, Gevrekzâde'nin bir Mevlevî muhibbi olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶ Gevrekzâde, 1216 (1801) yılında 73 yaşında iken İstanbul'da vefat etmiştir. Mezarı Eyüp'te Boyacı Sokağı'na nâzırdır.⁴⁷

Osmanlı-Rus savaşında ordu hekimbaşısı iken askerin arasında yayılan dizanteri hastalığını geleneksel yollarla tedâviye çalışması ve bu konudaki başarısızlığı sebebiyle tenkide uğrasa da, onu tıp hususunda tamamen başarısız saymamak gerekir. Zira Gevrekzâde, geleneksel Osmanlı hekimliğinin son temsilcilerinden biridir ve döneminin en ünlü hekimidir. Enderun'da tıpla uğraşırken Ahmedpaşazâde İshak Bey'in sara hastalığına yakalanan oğlunu tedâvi etmesi, onun hekimlikteki kudretini gösteren örneklerden yalnızca biridir.⁴⁸ Ayrıca Gevrekzâde'nin “Bazı kitaplarda görülen ilaçlarla tedâviye heves ederek onu kendiliğinden alanlara ziyan aşikârdır; her seferinde, faydasını bilen bir ehline mutlaka başvurmalıdır”⁴⁹ sözü, hekimlik ve tedâvi hususundaki hassasiyetini göstermektedir.

⁴⁰ Mevleviyyet pâyesini alan ulemâ hakkında kullanılan bir tabirdir. Özellikle üçyüz akçelikten yukarı olan mevleviyyetlerdir ve bunların tayini şeyhülislâm tarafından yapılmaktaydı. Ayrıca birinci sınıf kadınlara da molla denirdi. Mollanın lûgat anlamı “âlim, fâdil, fakih”dir. Bk. Uzunçarşılı, s. 96, 157; Pakalın, II, 549.

⁴¹ Mehmed Süreyyâ, II, 162; Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s. 126–127; *Osmanlı Müsiki Literatürü Tarihi*, s. 126; Uslu, “Hasan Efendi Gevrekzâde”, *DİA*, XVI, 317; Ali Nutkî Dede, *Defter-i dervîşân*, Süleymaniye Ktp., Nâfiz Paşa, nr. 1194, s. 10.

⁴² Necdet İşli, “Tıp Tarihimizle İle İlgili Birkaç Mezar Kitabesi II”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, II (1988), s. 122.

⁴³ Pâye, rütbe karşılığı kullanılan bir tabirdir. Eskiden sivillere verilen rütbelere karşılığı kullanılan bu tabir son zamanlarda, özellikle ilmiye rütbeleri için kullanılmıştır. Bk. Pakalın, II, 764. “Mekke-i Mükerrerme Pâyesi” ise, Kânûnî devrinde İstanbul kadılığından bir önceki kadılık derecesidir. Bk. Uzunçarşılı, s. 273.

⁴⁴ Mehmed Süreyyâ, II, 162; Şehsuvaroğlu, *Türk Tıp Tarihi*, s. 121; Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, s. 127; “Gevrekzâde Hasan Efendi”, *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, V, 2362; *Osmanlı Müsiki Literatürü Tarihi*, s. 126; Uslu, “Hasan Efendi Gevrekzâde”, *DİA*, XVI, 317.

⁴⁵ Uslu, “Hasan Efendi Gevrekzâde”, *DİA*, XVI, 317; a.mlf., *Tarihten*, s. 11.

⁴⁶ “Arâkiye”, Mevlevî dervişlerinin başına giydiği kısa yün külâhdır. H. Hüseyin Top, *Mevlevî Usûl ve Âdâbi*, İstanbul 2001, s. 152; Ali Nutkî Dede, *Defter-i Dervîşân*, s. 10.

⁴⁷ Bursalı Mehmed Tahir, III, 214; Kazım İsmail Gürkan, “Süleymaniye Dârüşşifâsi”, *Kânûnî Armağanı*, Ankara 1970, s. 266; Rengin Bütün, “Hekimbaşı Gevrekzâde Hasan Efendi'nin Nikris Risâlesi”, *I. Uluslararası Türk İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, II (İstanbul 1981), s. 94; Uslu, “Hasan Efendi Gevrekzâde”, *DİA*, XVI, 317.

⁴⁸ Gevrekzâde, *Neticetü'l-fikriyye fî-tedbîri velâdeti'l-bikriyye*, İÜ Ktp., TY, nr. 7092, vr. 127^b; Uslu, *Tarihten*, s. 10.

⁴⁹ Rengin Bütün, “Hekimbaşı Gevrekzâde Hasan Efendi'nin Nikris Risâlesi”, II, 94.

